

УДК 141.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.24>

НАЦІОНАЛЬНА ВИНЯТКОВІСТЬ В РОСІЙСЬКІЙ ІДЕЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЄДНОСТІ: РАННІ СЛОВ'ЯНОФІЛИ

Уляна Хамар

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Предметом дослідження стали ідеї філософів-слов'янофілів в контексті пошуку відповіді на питання: чи є концепція слов'янофільства засобом утвердження російської національної винятковості. Для звуження проблематики досліджено ідеї лише ранніх слов'янофілів, зокрема Алексея Хом'якова (1804–1860), Івана Кіреєвського (1806–1856), Костантіна Аксакова (1817–1860) та Івана Аксакова (1823–1886). На підставі аналізу праць цих філософів, виокремлено головні атрибути росіян, згідно з поглядами згаданих філософів. У результаті виконаного дослідження з'ясовано, що розроблена російськими філософами концепція слов'янофільства є концепцією національної винятковості, вищості росіян. Виокремлено такі головні атрибути декларованої російськими філософами-слов'янофілами винятковості російської спільноти: 1) особливість призначення Росії обґрунтована боротьбою єдиноправильної російської православної віри з католицизмом; потребою визволення світу від деструктивного впливу Заходу; тим фактом, що лише Росія може єдиноправильно організувати просвіту народу, тож лише вона може очолити, організувати всевітнє просвітництво; 2) особливість Росії, яка повинна бути підставою для її лідерства в слов'янському світі, полягає у повноваженні створити єдину слов'янську державу і очолувати її; це мало б бути наслідком вищості не тільки її релігії, але й моралі, а також того факту, що вона є найбільшою і найсильнішою з-посеред слов'янських спільнот (до яких вона себе відносить); 3) винятковість росіян полягає у особливостях їхньої душі (зокрема в смиренності), в особливостях форм співжиття (община). На підставі виконаного дослідження зроблено такі висновки. В основі філософії слов'янофільства закладено ідеї російської національної винятковості. Ця винятковість є абсолютною в сенсі переваги її духовної культури над культурою Заходу. Щодо слов'ян ця винятковість доповнюється її величиною (географічною), що в сумі стає підставою для лідерства Росії в слов'янському світі, для вищого статусу російської мови, для взяття Росією владних повноважень у слов'янському світі.

Ключові слова: російська філософія, слов'янофільство, ранні слов'янофіли, Хом'яков, Кіреєвський, Аксаков, російська національна винятковість.

Ідея слов'янської єдності під проводом Росії, протиставлення слов'ян Заходу становить значну частину російського філософського дискурсу. Російські філософи не вбачають жодних вад у цих ідеях, а, в разі критики їхнього бачення слов'янської єдності як філософського обґрунтування російського шовінізму, стверджують, що насправді їхні концепції є абсолютно гуманні, демократичні й жодним чином не пов'язані з якоюсь дискримінацією. Для прикладу, у статті «Русофобський міф “панславізму”», опублікованій в першому номері журналу «MOLDOSCOPE» (2011 р.), її автори Александр Ширінянц і Анна Мирікова називають негативні оцінки російських концепцій слов'янської єдності міфотворчістю, ґрунтованою на русофобії. Очевидно, потрібно виявити, які є аргументи для негативних оцінок (негативних не з погляду дієвості цих концепцій, з погляду їхньої антиуманної суті). В контексті сучасної російсько-української війни важливо з'ясувати, окрім іншого, роль російської філософії в обґрунтуванні людиноненавистницьких ідеологій,

які стають основою експансіоністської політики. Зазначені міркування демонструють важливість дослідження проблематики філософських основ російської ідеології.

Російська імперська ідеологія має багато різновидів і слов'янофільство – це лише один з напрямів, який, окрім цивілізаційного вибору розвитку Московії, містить також інші коннотації. В контексті окресленої проблематики важливо з'ясувати, чи рацію мають ті, хто стверджує, що слов'янофільство є філософією експансіонізму, чи – прибічники протилежних поглядів. Для уточнення мети дослідження доцільно оглянути праці дослідників щодо згаданої проблематики.

Аналізуючи погляди ранніх слов'янофілів Сергій Аверинцев побіжно сформулював декілька зауваг щодо аналізованої нами проблеми. Він зазначив [1], що їхні погляди мали форму мирної опозиції до ідеології офіційного патріотизму – вони декларували свободолобство; їхні ідеї межували з анархізмом і мали надто загальну форму. Водночас, С. Аверинцев зауважив, що слов'янофіли вірили в особливе призначення Росії (зокрема, у боротьбі з католицизмом).

Щодо реального втілення ідей слов'янофільства в XIX-му і XX-му століттях та інших концепцій, пов'язаних зі слов'янством, з єднанням слов'ян, слушні міркування подав І. Вовканич [2]. Він, зокрема, зауважив, що упродовж XIX-го і XX-го століть про слов'янство згадували і апелювали до його єдності винятково з політичних міркувань і часто це були маніпулятивні міркування (прикладом такої маніпуляції, який навів згаданий автор, була слов'янська риторика Сталіна до лідерів країн, на території яких опинились російські війська після другої світової війни, та жорсткі репресії супроти цих країн, які наставали після їхніх спроб вести самостійну політику). Росія і сьогодні маніпулятивно використовує риторику слов'янофільства, панславізму як «димову завісу» [3].

Деякі уточнення щодо аналізованої проблеми в аналізі В. Попкова поглядів Ніколая Бердяєва на погляди ранніх слов'янофілів [4]. Згідно з цим аналізом щодо слов'янофілів доцільно зазначити таке: вони акцентують увагу на російській самотності; їхня доктрина не відрізнялась в принципових засадах з офіційною на той час доктриною, введеною міністром народної освіти Російської імперії С. Уваровим «православ'я, самодержавство, народність (тобто нація)», хоча й зміщували акценти, тобто ієрархію важливості цих компонентів – головним, згідно з ними, повинно бути православ'я; особливо наголошувалась історична унікальність росіян; ідеалізували допетровську Московію, беручи її взірцем органічності російського суспільства.

Аналізуючи російську цивілізаційну ідентичність О. Литвиненко подав низку міркувань щодо аналізованої нами проблематики [5]. Він зауважив зокрема, що погляди слов'янофілів відіграли немалу роль у творенні уявлення про Росію як окрему цивілізацію, або, принаймні, як центр окремої цивілізації. Ці думки можна доповнити міркуваннями щодо особливості москвинів, яка, згідно зі слов'янофілами, полягає в специфічних, самотніх духовних цінностях [6]. Більше того, слов'янофіли прийшли до думки, що Росія протиставлена Заходу не тільки релігійно, але й особливостями в політичних, соціальних та культурних аспектах [7].

Унаслідок виконаного огляду доцільно відзначити наявність низки спостережень щодо ідеї винятковості в слов'янофільстві російських філософів, однак відсутні системні дослідження слов'янофільства в тому аспекті, чи є ця концепція шовіністичною, чи пропагуються в ній ідеї шовінізму, російської національної винятковості. Спрямовуючи пошук в цьому напрямку, доцільно відзначити, що охопити всі три етапи розвитку слов'янофільства [8] – це робота великого обсягу, тож метою дослідження візьмемо виявлення ідей російської національної винятковості в ранніх слов'янофілів.

Насамперед розгляньмо початкові етапи становлення слов'янофільства загалом. Із часу входження Росії в європейську історію, наближення її до Заходу, виникло питання щодо відношення західного та східного світів, яке в одних породило форму безумовного засвоєння основ і особливостей іноземного життя (таких людей переслідували, зневажали), а в інших – протест проти наслідування і бажання зберігати своє національне. З початком петровської епохи з'явилися захисники самостійності, розумової незалежності Росії (Кантемір, Ломоносов, Ніколаєва, Фонвізіна і т.д.), а разом з цим і прагнення самобутності, прагнення до національного. Питання самобутності народу, національної винятковості на початку XIX ст. звучали доволі гостро. Ідея народності вкорінилася в свідомості інтелігенції, колишне заперечення батьківщини замінилося на відчуття гордості за її велич.

Унаслідок впливу філософських систем Шеллінга і Гегеля (думка про втілення Світового Духу в німецький народ) Росія була викинута зі всесвітньої історії, приречена на духовне рабство, переймання і наслідування німецької культури.

Відповідно ті, хто наполягав на необхідності для Росії переймань у Заході, хто думав, що спочатку потрібно опанувати формами європейської культури, а лише потім говорити про виконання всесвітньо-історичної місії Росії, називались західниками. Ті ж, хто стверджував, що від пересаджування на російський ґрунт чужоземної культури станеться знеособлення народу; що позбавляти самобутності, самостійної історичної ролі російського народу не можна; що російський народ створить вищу цивілізацію, ніж західна – називались слов'янофілами. Слов'янофіли намагались віднайти в російському народі такі властивості, які б сприяли розвитку християнських начал, а в російській історії – такі особливості, завдяки яким Росія могла б піднятися над іншими народами. Першоосновою народної російської душі слов'янофіли називають смиренність, а формою співжиття росіян – общину (віруючі, поєднані православною вірою, які не втручаються в державні питання).

Слов'янофільство було сповнене вірою в цінність самобутніх основ Росії, відстоювало самостійність національної культури, яка, на їх погляд, вивищувалася над західною культурою. Своім завданням вони проголошували пошук рухомого двигуна (російського народу), початку, який був би центральним в процесі його (народу) розвитку; який не лише наповнював би змістом життя російського народу, але й міг би стати фактором світової історії, який забезпечив би Росії виключно всесвітньо-історичну роль.

Таким початком, згідно зі слов'янофілом І.С. Хом'яковим, є віра (слов'янофіл Аксаков також говорив про те, що слов'янофільство не мислиться поза релігійним ґрунтом, поза християнським ідеалом), бо вона є мірою просвітлення, його характером; джерела просвітництва також визначені вірою; віра є вищою точкою помислів людини, таємною умовою її бажань і дій; вірою визначене майбуття людини як особисте, так і суспільне; віра є вищим суспільним початком, бо суспільство є видимим проявом нашого внутрішнього відношення до інших людей і нашого союзу з ними.

Розгляньмо детальніше ідеї слов'янофільства Алексея Хом'якова за його працею «Всесвітнє завдання Росії». У цій праці він розмірковував про особливий шлях Росії, її призначення по відношенню до світу, і як більшість слов'янофілів він стверджував, що всесвітнім завданням Росії є визволення людства від впливу Заходу (який розвивався під впливом латинства, а не християнства). Автор зазначив, що всесвітня історія вимагає від Росії очолити всесвітнє просвітництво (бо саме Росія є всебічно наповненою змістами). На його думку, місією Росії є захист від західної моделі суспільства та культури традицій російського народу, збереження його національної ідентичності і православного коріння

Росії (для Хом'якова ідеалом соціального життя стала православна церква, яка демонструвала єдність в свободі на основі любові, тому згодом він культивує єдність в громаді і боротьбу з індивідуалістичними началами), що сприятиме розвитку російської культури та духовності (Хом'яков вважав, що основою, символом російської ідентичності та культури, носієм національної свідомості та єдності російського народу є російська мова, і тому пропагував її вивчення та поширення; він прагнув розвивати російську мову та робити її доступною для всіх верств населення. Він вважав, що російська мова має стати спільною мовою для всіх слов'янських народів (оскільки є однією з найбільш розвинутих серед слов'янських мов та має великий культурний потенціал), та сприяти зміцненню єдності слов'янського світу)). Призначення Росії (згідно з Хом'яковим) – стати духовним лідером слов'янського світу, сприяти створенню єдиної слов'янської держави, духовного та культурного центру всіх слов'янських народів. Він вважав, що Росія має стати провідною державою в створенні єдиної слов'янської держави та в процесі єднання слов'янського світу (об'єднання повинно відбутися, на думку А. Хом'якова, не тільки на основі спільної культурної спадщини, але й на основі геополітичних та економічних інтересів слов'янських народів).

Алексей Хом'яков стверджував, що Росія повинна мати свою власну модель розвитку, яка б враховувала специфіку російської історії та культури і ґрунтувалася б на релігійній та моральній основі (відмінній від західної та протестантської).

Хом'яков був прихильником ідеї соціального консерватизму та відмови від західних ідей, бо, вони (західні ідеї) на його думку, є загрозовими для традиційного російського способу життя та православ'я (він наполягав також на звільненні релігії від державного контролю, що сприятиме її вільному розвитку та збереженню її традицій і культурних цінностей); філософ наголошував також на пріоритетності збереження історичних традицій і культурної спадщини Росії. Хом'яков стверджував, що задля збереження національної ідентичності і нарощування потужності у протистоянні західним впливам, необхідно множити російську культуру та освіту, які, на його думку є ціннішими та вивченими у порівнянні з західною культурою. Цій меті, окрім іншого, слугувало засноване Хом'яковим «Товариство любителів російської словесності», призначенням якого було поширення знань щодо російської культури та історії.

Розгляньмо погляди іншого представника раних слов'янофілів – Івана Кіреєвського – одого з творців ідеї російської культурної ідентичності та віри у світоглядні цінності православ'я. Важливою ідеєю І. В. Кіреєвського була ідея «живої віри» або «живої церкви», згідно з якою, церква повинна бути не лише формальною інституцією, а слугувати духовним потребам народу, активно з ним взаємодіяти. На думку І. В. Кіреєвського, без віри життя людини позбавлене змісту, її вчинки не матимуть морального наповнення; людина – це її віра. Тобто, згідно зі слов'янофілами, віра формує мислення людини, народу; вона накладає відбиток на суспільне існування; є визначальним початком культури народу. Іван Кіреєвський вважав, що лише віра може стати джерелом справжньої мудрости та знань, а наука та розум не можуть принести повного задоволення та щастя людині (так він критикував раціоналізм західноєвропейської філософії). Розмірковуючи про західну цивілізацію у статті «Про характер просвітництва Європи», Кіреєвський зазначив, що європейське життя позбавлене сенсу, воно не просякнуте спільним сильним переконанням, бо західна людина через надмірну розсудливість втратила віру в усі переконання (багатовіковий аналіз зруйнував основи, на яких ґрунтувалось європейське просвітництво). І, навпаки, віра російського народу не є однобічною, розсудковою; вона поєднує розсудок і почуття, волю та уяву щодо чогось єдиного, цільного; віра розумна в найвищому значенні цього поняття,

усвідомлена. На думку цього філософа головним атрибутом православного мислення є те, що воно прагне вивищити розум; прагне підняти джерело розуміння, спосіб мислення до чуттєвої узгодженості з вірою.

Іван Кіреєвській наполягав на відновленні духовності в російському суспільстві та на захисті національної культури і самобутності слов'ян, а також підтримував ідею слов'янської єдності та об'єднання слов'янських народів. Він вважав, що слов'янський народ – особливий, володіє власним світоглядом, який має бути захищений та розвинутий, на що і скерована діяльність слов'янофілів.

Згідно з ранніми слов'янофілами, формування російської нації не повинно супроводжуватися чужоземними впливами, а ґрунтуватись винятково на власних духовних цінностях (абсолютне переважання російського національного елемента повинно слугувати, на думку раних слов'янофілів, збереженню російської національної держави). Задля досягнення цієї мети раних слов'янофілів пропонують активізувати асиміляцію інших слов'янських народів (етнічних груп), які, згідно з Іваном Аксаковим (раннім слов'янофілом, розробником ідеї створення слов'янської єдності, слов'янської нації), (про це він міркує в *Слов'янському огляді газети «День» (№ 1, жовтень 1861 р.)* є духовно спорідненими та мають спільне коріння свого походження; а також протистояти подібним утворенням німців і поляків. Аксаков наголошував на важливій ролі ідентичності та національної свободи для розвитку культури та нації (наголошував на її самобутності та індивідуальності). Він вважав обурливим намагання західної Європи «цивілізувати» Східну Європу, нав'язуючи їй свої культурні та політичні ідеї; та вірив у те, що Східна Європа повинна розвиватися відповідно до власних традицій і культур; що православна віра є духовною основою російської нації та інших слов'янських народів; відтак, підтримував ідею православного братства, яке об'єднувало слов'янські народи на ґрунті спільної віри. І. Аксаков був прихильником федералізму, згідно з яким, кожен регіон повинен зберігати свою культуру та ідентичність, але, при цьому, співпрацювати з центральною владою на рівних умовах (він вважав, що кожна нація має право на самовизначення та самостійний розвиток, який повинен відбуватися з урахуванням її власних традицій і культур). У зв'язку з цим, Аксаков вважав, що Україні, заради її успішного існування, потрібно об'єднатися з Росією в одну країну.

Іван Аксаков, осмислюючи роль Росії в слов'янському світі, приписуючи їй, домінантність (щодо інших слов'янських народів), наводить такі аргументи на користь своєї позиції: росіян дуже багато, у них сформована державність, і тому, на його думку, росіяни повинні потурбуватися про інші слов'янські народи (не підкорюючи їх) шляхом моральної відповідальності перед ними (слов'янськими народами) за їхній визвольний рух.

У *Передовій статті газети «День» (28 березня 1864 р.)* Іван Аксаков зазначив про труднощі у виконанні такої місії Росією, які пов'язує з хибним курсом російського керівництва (яке, на його думку зрадило інтереси слов'янських народів, рухаючись в контексті німецької політики), що призвело до слабкості російського національного духу (що в свою чергу спровокувало відсутність відчуття слов'янської єдності, яку Аксаков трактував як єдність національну, суб'єктом якої був російський народ). У *Передовій статті газети «Москва» (25 січня 1867 р.)* Аксаков наголосив, що особливу вагу в формуванні спільнослов'янської держави відіграватиме зміцнення культурної і духовної єдності. Але найбільшого значення, на його думку, в питанні формування слов'янської єдності, матиме спільна мова як засіб міжнаціонального спілкування (*Передова стаття газети «Москва», 2 серпня 1867 р.*) і перехід у православ'я (яке є запорукою лідерства Росії; православ'я як умова визнання справжнім слов'янином) (*Передова стаття газети «Москва», 18 листопада*

1867 р.), бо католицизм гальмує духовний розвиток слов'янських народів і суперечить духовній природі слов'янства (*Передова стаття газети «Русь», 15 листопада 1883 р.*).

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що слов'янофіли у свій час сформували теологічну систему, абстрактну побудову, в якій у філософській формі відтворили почуття національної винятковості, вищості. Згідно зі слов'янофілами, віра європейських народів – однобічна, розсудкова, далека від християнського ідеалу, а віра російського народу – вирізняється повнотою та цілісністю. Тому, якщо віра, релігія є вищим початком в житті кожного народу, то, висновують слов'янофіли, в основу російського народу закладені вищі первини у порівнянні з західно-європейськими (на цій підставі слов'янофіли стверджують, що російський народ не тільки не був викинутим поза всесвітню історію, але й відіграв ключову роль).

На підставі виконаного аналізу можемо виокремити такі головні атрибути декларованої російськими філософами-слов'янофілами винятковості російської спільноти. Згідно з ними:

1. Росія має особливе призначення, яке обґрунтоване боротьбою єдиноправильної православної віри з католицизмом; потребою визволення світу від деструктивного впливу Заходу; лише Росія може єдиноправильно організувати просвіту, тож лише вона може очолити, організувати всесвітнє просвітництво.

2. Винятковість Росії, яка повинна бути підставою для її лідерства в слов'янському світі, полягає в повноваженні створити єдину слов'янську державу і очолювати її, що зумовлене вищістю не тільки її релігії, але й моралі, а також тим фактом, що вона є найбільшою і найсильнішою з-поміж слов'янських спільнот (до яких вона себе відносить).

3. Винятковість росіян полягає в особливостях їхньої душі (зокрема в смиренності), в особливостях форм співжиття (община).

На підставі виконаного дослідження можна зробити такі висновки.

В основі філософії слов'янофільства закладено ідеї російської національної винятковості. Ця винятковість є абсолютною в сенсі переваги її духовної культури над культурою Заходу. Щодо слов'ян ця винятковість доповнюється її величиною (географічною), що в сумі стає підставою для лідерства Росії в слов'янському світі, для вищого статусу російської мови, для взяття Росією владних повноважень у слов'янському світі. Іншими словами, все це можна узагальнити таким висновком: розроблена російськими філософами концепція слов'янофільства є концепцією національної винятковості, вищості росіян. На основі цієї філософської концепції (та інших, подібних за суттю до неї), російські політики розробляють ідеологію експансії, яка, в підсумку, перетворюється в агресивні загарбницькі війни, які постійно супроводжують буття цієї етнічної спільноти.

Список використаної літератури

1. Аверинцев С. Нотатки щодо європейського контексту російських суперечок // Дух і літера. 1998. № 3–4. С. 282–288.
2. Вовканич І. І. Слов'янство у контексті історії Центрально-Східної Європи // Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. 2003. Вип. 8. С. 26–29.
3. Suslov M. New Wine in an Old Wineskin: Slavophilia and Geopolitical Populism in Putin's Russia / Suslov M., Češka M., Đorđević V. Pan-Slavism and Slavophilia in Contemporary Central and Eastern Europe: Origins, Manifestations and Functions. Publisher : Palgrave Macmillan City, 2023. P. 77–100.
4. Попков В. В. Слов'янофільство та західництво у філософському сприйнятті М. Бердяєва // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. 2011. № 1. С. 73–77.

5. Литвиненко О. Політичний і культурний аспекти аналізу сучасної російської цивілізаційної ідентичності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 1. С. 81–94.
6. Гедін М. Формування ідей слов'янофільства в Російській Імперії в середині XIX століття // Гілея: науковий вісник. Серія : історичні науки. 2014. Вип. 84. С. 169–172.
7. Мелешук А. А. Трансформація східнослов'янського месіанізму від філософської думки Русі до ранніх слов'янофілів // Науково-теоретичний альманах Грані. 2019. Вип. 21(12). С. 26–33.
8. Кіхно О. Слов'янофільство. Філософський енциклопедичний словник / за ред.: В. І. Шинкарука. Київ, 2002. С. 588–589.

NATIONAL EXCLUSIVENESS IN THE RUSSIAN IDEA OF SLAVIC UNITY: THE EARLY SLAVOPHILE

Ułana Khamar

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of History of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The subject of the study is the ideas of Slavophil philosophers in the context of searching for an answer to the question: is the concept of Slavophilism a means of asserting Russian national exceptionalism. To narrow down the problematics, the ideas of only the early Slavophiles, were studied, in particular, Aleksey Khomyakov (1804–1860), Ivan Kireevsky (1806–1856), Kostantin Aksakov (1817–1860) and Ivan Aksakov (1823–1886). Based on the analysis of the works of these philosophers, the main attributes of Russians are highlighted, according to the views of the mentioned philosophers. In the course of the study, it was found that the concept of Slavophilism developed by Russian philosophers is the concept of national exclusivity, the superiority of Russians. The following main attributes of the exclusivity of Russians declared by Russian philosophers-Slavophiles are singled out: 1) the peculiarity of Russia's destiny is justified by the struggle of the only correct Russian Orthodox faith with Catholicism; the need to free the world from the destructive influence of the West; the fact that only Russia can correctly organize the enlightenment of the people, therefore only it can lead, organize world enlightenment; 2) the peculiarity of Russia, which should be the basis for its leadership in the Slavic world, is the power to create a single Slavic state and lead it; this must be a consequence of the superiority not only of her religion, but also of morality, and also of the fact that she is the largest and strongest among the Slavs (to whom she refers herself); 3) the exclusivity of Russians lies in the peculiarities of their soul (including humility), in the peculiarities of the forms of cohabitation (community). Based on the study, the following conclusions were drawn. The philosophy of Slavophilism is based on the ideas of Russian national exclusiveness. This exclusivity is absolute in the sense of the superiority of its spiritual culture over the culture of the West. As for the Slavs, this exclusivity is complemented by its greatness (geographical), which in total becomes the basis for Russia's leadership in the Slavic world, for the highest status of the Russian language, for Russia to take power in the Slavic world.

Key words: Russian philosophy, Slavophilism, early Slavophiles, Khomyakov, Kireevsky, Aksakov, Russian national exceptionalism.